

نقش رسانه ملی و مساجد در گرایش دانش‌آموزان مدارس ابتدایی به نماز جماعت

فاطمه رنجبر^۱

چکیده

هدف اصلی این پژوهش، بررسی و تبیین نقش حیاتی رسانه ملی و مساجد در گرایش دانش‌آموزان مدارس ابتدایی به نماز جماعت است. این مسئله از آن جهت حائز اهمیت است که با وجود تأکیدات فراوان بر اهمیت نماز، شاهد کاهش تمایل نسل نو به مشارکت فعال در این فریضه جمعی هستیم. از این رو، ضرورت دارد سازوکارهای مؤثر نهادهای تأثیرگذار بر تربیت دینی، نظیر خانواده، مدرسه، رسانه و مسجد، برای نهادینه‌سازی فرهنگ نماز جماعت در کودکان مورد واکاوی قرار گیرد. این پژوهش با روشی توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع معتبر اسلامی و پژوهش‌های تربیتی، به بررسی علل بی‌توجهی دانش‌آموزان به نماز جماعت می‌پردازد و سپس، راهکارهای مؤثر رسانه ملی و مساجد را در جذب آنان تبیین می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که عواملی چون بی‌توجهی والدین، نبود بینش کافی، سستی، تأثیر همسالان، فساد اخلاقی، احساس تزاحم با امور دیگر، تسویف و رفتارهای نامناسب مبلغان دینی، از موانع اصلی گرایش دانش‌آموزان به نماز جماعت هستند. در مقابل، رسانه ملی می‌تواند با اصلاح جلوه‌های رفتاری نمازگزاران، نقل قصه‌های جذاب، تولید کلیپ‌های تشویقی، برگزاری مسابقات، ارائه الگوهای مناسب و پخش نماز جماعت موفق مدارس، نقش مؤثری ایفا کند. همچنین، مساجد با همراهی محبت‌آمیز کودکان، ایجاد فضایی جذاب و پاکیزه، احترام به آنان و ارائه برنامه‌های تشویقی مادی و معنوی، قادر به جذب حداکثری دانش‌آموزان به این فریضه جمعی خواهند بود. در نهایت، همکاری و تعامل سازنده این دو نهاد می‌تواند به تربیت نسلی علاقه‌مند و پایبند به نماز جماعت منجر شود.

کلیدواژگان: دانش‌آموزان، رسانه ملی، مدارس ابتدایی، مساجد، نماز، نماز جماعت.

مقدمه

همه انسان‌ها، به ویژه کودکان به لحاظ فطرت پاک خود، به دین و دستورات دینی گرایش دارند، اما ممکن است عواملی مانع از بروز ظهور رفتارهای مذهبی در آنان شود، در صورتی که این موانع برطرف گردد، میل به پرستش نماد بیرون خود را به شکل رفتارهای مذهبی خواهد داشت؛ در غیر این صورت به رغم فطری بودن پرستش، رفتارهای مذهبی نماد بیرونی ندارد. البته رفتارهای انسان متأثر از عواملی متعدد است که نگرشهای فرد مهم‌ترین این عوامل محسوب می‌شود.

جامعه و محیط زندگی انسان به عنوان یکی از مراحل تربیت مطرح است، که هر دو در یکدیگر اثر دارند. هم فرد می‌تواند جامعه را بسازد و متحول نماید، هم جامعه در سیستم فکری افراد بی تأثیر نمی‌باشد. کودک هرگز نمی‌تواند از جامعه و محیط زندگی خود جدا باشد؛ در بازی، گردش و تفریحات، در کلاس درس، روابط اجتماعی و ... با محیط زندگی خود همواره در تماس مستقیم است و طبعاً مقررات و شرایط و اصول حاکم بر جامعه، در فکر و دل و باورهای کودک اثر دارند.

با توجه به نقش رسانه‌ها مخصوصاً رسانه ملی به عنوان یکی از عوامل جامعه پذیری و تحول بخش در جنبه‌های گوناگون زندگی و نیز پیشرفت‌های شگرف در حوزه رسانه‌ها و تأثیرات رسانه‌ای، توجه به ترویج و تقویت فرهنگ نماز در محیط مدارس توسط این رسانه، امری ضروری به نظر می‌رسد. در این زمان که آفات فرهنگی هر روز از سویی هجوم می‌آورند و باعث سستی و کاهلی فرزندان این مرز و بوم نسبت به مسائل دینی می‌شوند، تنها خانواده نمی‌تواند فرزندان را از این خطر نجات دهد بلکه باید همه نهادهای داخلی فرهنگی و اجتماعی از جمله رسانه‌های ملی خصوصاً صدا و سیما و مساجد، برای هر چه بهتر شدن این برنامه‌ها همکاری و همیاری کنند. لذا لازم به نظر می‌رسد که از طریق فرهنگ سازی و با استفاده از رسانه‌های گروهی و جمعی مخصوصاً تلویزیون و با استفاده از افراد کارشناس و خبره در این زمینه، خانواده‌ها را به این فریضه الهی رهنمون ساخت.

در این مقاله به بررسی نقش رسانه ملی و مساجد در امر نهادینه‌سازی نماز در مدارس ابتدایی پرداخته می‌شود. بدیهی است رسانه ملی به علت حضور دائمی در خانه‌ها و امکان فرهنگ سازی بالایی که دارد، و همچنین مساجد به علت اینکه پایگاه اصلی اقامه نمازهای جماعت است، در نهادینه کردن فرهنگ نماز در کودکان نقشی انکارناشدنی دارند.

پیشینه ی علمی مقاله به شرح زیر است:

کتاب «روش‌های جذب نوجوانان و جوانان به مساجد و نماز جماعت» به نویسندگی محمدعلی موظف رستمی (۱۳۹۱)؛ در این کتاب به عوامل و موانع جذب نوجوانان و جوانان به مسجد، نماز خواندن، نماز جماعت پرداخته شده است.

کتاب «نماز جماعت و برکات آن» به نویسندگی محمد اسماعیل نوری (۱۳۹۴)؛ در این کتاب به اهمیت، آثار و برکات، مستحبات نماز جماعت و شرایط آن ذکر شده است.

مقاله «برنامه ریزی جهت ترغیب نسل نو برای حضور آگاهانه در نماز جماعت در مکان های علمی (مدارس و دانشگاه) و مساجد» به نویسندگی زهرا غفاری (۱۴۰۳)؛ در این مقاله نویسنده به اثرات منفی رسانه های غربی بر ذهن نوجوانان و جوانان اشاره کرده است. همچنین مدارس، دانشگاه ها را به دلیل فعالیت بیشتر قشر نوجوان و جوان در این مکان ها را محیطی برای خواندن نماز جماعت و تاثیرگذاری بر این قشرها دانسته است.

وجه تمایز مقاله ی حاضر با مطالعات پیشین در این است که این مقاله به طور اخص به نقش رسانه ملی و مساجد در گرایش دانش آموزان مدارس ابتدایی به نماز جماعت خواهد پرداخت.

۱. مفهوم شناسی

در هر پژوهشی نیاز است تا واژگان کلیدی و پرتکرار از نظر لغوی و اصطلاحی مورد واکاوی قرار گیرد تا هرگونه ابهام از نظر خواننده برطرف گردد. در این مقاله نیز به واکاوی واژگان نماز؛ نماز جماعت؛ مسجد؛ رسانه ملی؛ گرایش و مدارس ابتدایی پرداخته شده است.

۱-۱. نماز

در فارسی به معنای سر فرود آوری برای تعظیم و سجده^۱، پرستش، نیاز، سجود، بندگی و اطاعت، خم شدن برای اظهار بندگی و اطاعت. یکی از فرائض دین، عبادت مخصوص و واجب مسلمانان که پنج بار در شبانه روز به جا می آورند.^۲ نماز در لغت نامه های عربی به «صلاه» که اسم در محل مصدر به کار رفته و دارای معنای مختلفی است، از جمله: **توجه و انعطاف**: «فَإِذَا قُضِيَتْ الصَّلَاةُ فَادْكُرُوا اللَّهَ...»^۳؛ در قاموس قرآن، «صلاه» به معنای توجه و انعطاف ذکر شده است و افعالی را که مسلمانان با کیفیت خاص انجام می دهند، یکی از مصادیق توجه و انعطاف به خداوند می داند.^۴ **دعا**: «إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ»^۵؛ راغب گفته است: «اصل صلاه برای دعا بوده و از باب نام گذاری کل به جزء بر نماز اطلاق گشته که بخشی از اجزای آن دعاست».^۶ **تعظیم و تبریک**: «و با تعظیم و اجلال بر او سلام گوئید و تسلیم فرمان او شوید»^۷؛ ابن منظور «صلاه» را به معنای بزرگداشت و تعظیم گفته است؛ چنان که واژه «نم» در واژه نماز به همین معناست و گفته شده نماز را از آن جهت صلاه

^۱ کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۲۸۳.

^۲ عمید، فرهنگ جیبی عمید، ص ۱۰۳۰.

^۳ نساء: ۱۰۳.

^۴ قرشی، قاموس قرآن، ذیل کلمه صلاه

^۵ توبه: ۱۰۳.

^۶ راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ذیل کلمه صلاه.

^۷ احزاب: ۵۶.

نامیده‌اند که پیوند میان بنده و پروردگار است.^۱ استغفار و طلب آمرزش: «بر ایشان درودها و رحمتی از سوی پروردگارشان [باد]...»^۲

۱-۲. مسجد

مسجد واژه‌ای عربی است که از ریشه «سجد» به معنای به خاک افتادن، خضوع کردن و کرنش کردن گرفته شده است.^۳ در معنای لغوی، مسجد به مکانی اطلاق می‌شود که در آن عمل سجده یا سجود انجام می‌گیرد؛ عملی که نماد نهایت خضوع و بندگی در برابر خداوند است. این مفهوم لغوی، دلالت بر اصلی‌ترین کارکرد مسجد یعنی مکانی برای پرستش و عبادت دارد و بیانگر این است که هر جایی که انسان در آن سر بر خاک نهاده و در برابر معبود خود سر فرود آورد، می‌تواند مسجد نامیده شود. این تعریف اولیه و ریشه‌ای، پایه و اساس درک ما از کارکرد جامع مسجد در طول تاریخ اسلام را شکل می‌دهد.^۴

اما در کاربرد اصطلاحی و شرعی، مفهوم مسجد وسعتی فراتر از یک مکان صرف برای سجده می‌یابد. در اصطلاح اسلامی، مسجد به بنایی اطلاق می‌گردد که به طور خاص و با نیت وقفیت و قصد عبادت و پرستش خداوند متعال بنا نهاده شده و دارای احکام فقهی مخصوص به خود است.^۵ این بنا نه تنها محلی برای اقامه نماز و سجده است، بلکه به مرور زمان به مرکزی برای فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و حتی سیاسی مسلمانان تبدیل شده است. امام خمینی (ره) در این باره فرموده‌اند: «مسجد مرکز فعالیت‌های سیاسی است، مرکز فعالیت‌های اجتماعی است، مرکز فعالیت‌های فرهنگی است».^۶ این تعریف گسترده‌تر از مسجد، نشان‌دهنده نقش چند وجهی آن در زندگی مسلمانان است؛ جایی که از کلاس درس و بحث علمی گرفته تا حل و فصل اختلافات و بسترهای رشد اجتماعی در آن فراهم می‌آمده است. به همین دلیل، مسجد صرفاً مکانی برای نماز خواندن نیست، بلکه پایگاه دین، مرکز وحدت و تجلی گاه هویت اسلامی است و از دیرباز محوری‌ترین نهاد در جامعه اسلامی به شمار می‌رود.^۷

۱-۳. رسانه ملی

^۱ ابن منظور، لسان العرب، ذیل کلمه صلاه.

^۲ بقره: ۱۵۷.

^۳ ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۲۰۶؛ فیومی، مصباح المنیر، ص ۲۵۷.

^۴ جواد آملی، تفسیر تسنیم، ج ۲، ص ۴۵۴.

^۵ شهید ثانی، الروضه البهیة، ج ۱، ص ۳۴۶.

^۶ خمینی، روح الله، صحیفه نور، ج ۸، ص ۱۱۵.

^۷ مطهری، سیری در سیره ائمه اطهار، ص ۱۲۵.

در لغت نامه به هر وسیله‌ای که مطلب یا خبری را به اطلاع مردم برساند گویند.^۱ در جایی دیگر نیز آمده است وسیله‌ای که فرستند به کمک آن معنا و مفهوم مورد نظر خود پیام را به گیرنده منتقل می کند رسانه در اصطلاح وسیله‌ی حامل پیام از فرستند به گیرنده است، کتاب، روزنامه، مجله، عکس، فیلم، نوار صوتی و تصویری، رادیو، تلویزیون، وب سایت، کاتالوگ ماهواره و ... نمونه‌هایی از رسانه هستند.^۲ در این مقاله منظور از رسانه ملی، تلویزیون است.

۴-۱. گرایش

گرایش در لغت اسم مصدر و به معنای میل و خواهش، میل و رغبت آمده است.^۳ امیال انسان از چهار دسته غریزه‌ها، عواطف، انفعالات و احساسات تشکیل می‌شود. سه دسته اول یعنی غرائز و عواطف و انفعالات بین انسان و دیگر حیوانات مشترک هستند ولی دسته چهارم یعنی احساسات مختص انسان می‌باشد. ساحت گرایشی شامل همه این دسته‌ها می‌شود خواه آن ویژگی مختص انسان باشد و یا میان انسان و حیوان‌ها مشترک باشد.^۴ در اصطلاح علم کلام به معنای اعتقادات، باورها، اعمال و رفتارهایی ویژه‌ی انسانی است که میل درونی به آن‌ها دارد.^۵ در این مقاله به معنای رفتار است.

۵-۱. مدارس ابتدایی

مدارس ابتدایی از دو واژه‌ی مدارس و ابتدایی تشکیل شده است که به صورت جداگانه واکاوی خواهد شد.

الف: مدارس

مدرسه، واژه‌ای است که ریشه در زبان عربی دارد و از فعل «دَرَسَ» مشتق شده است. این فعل به معنای «خواندن، تکرار کردن، مطالعه کردن و آموختن» است. در کتب لغت معتبر عربی، «دَرَسَ» به فعل «علم» و «تعلیم» بسیار نزدیک دانسته شده است، به طوری که راغب اصفهانی در «المفردات فی غریب القرآن»، آن را به معنای «کهنه شدن و از بین رفتن اثر چیزی» به دلیل کثرت تکرار و مرور، و سپس به معنای «آموختن و مطالعه کردن» تفسیر کرده است.^۶ از این رو، در معنای لغوی، مدرسه مکانی است که در آن، درس آموخته می‌شود، دانش تکرار و مرور می‌گردد و فرایند یادگیری و آموزش به طور فعال در آن جریان دارد. این مفهوم لغوی، بر کارکرد اصلی مدرسه به عنوان محلی

^۱ عمید، فرهنگ جیبی عمید، ص ۵۷۰.

^۲ امیرتیموری، رسانه‌های آموزشی، ص ۱۰.

^۳ دهخدا، لغتنامه دهخدا، ج ۱۲، ص ۱۲۱۳.

^۴ محمد تقی مصباح یزدی، فلسفه تعلیم و تربیت، ص ۳۳۱.

^۵ پورتال ویکی فقه، مقاله گرایش.

^۶ راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۳۰۱.

آن‌ها رسیدگی کنند.^۱ این سیره نبوی، الگوی بی‌نظیری برای برخورد با کودکان در مساجد است. اختصاص مکانی برای بازی‌های آرام، حضور خادمان مهربان، و حتی مشارکت دادن کودکان در برخی فعالیت‌های مسجد مانند پخش مهر و جانماز، می‌تواند حس مثبتی در آن‌ها ایجاد کند.^۲

احترام به کودک و حفظ شخصیت آن‌ها همواره باید مدنظر قرار گیرد. یک نمونه از جاهایی که باید به شخصیت کودک احترام گذاشت و نقش بسیار مهمی در تشویق و جلب او به نماز دارد، زمان برگزاری نماز جماعت است. اگر هنگام حضور کودک در صف نماز جماعت، والدین وی یا هر کس دیگر با عصبانیت با آنان رفتار کنند، و کودکان را از صف جماعت خارج نمایند، این برخورد غلط که از سر ناآگاهی است، روحیه مذهبی کودک را تضعیف می‌کند و در نتیجه او را نسبت به اعمال مذهبی و مراکز عبادی از جمله نماز بی‌رغبت می‌سازد. اهمیت این مسأله به حدی است که وقتی جابر بن عبدالله انصاری از امام باقر (علیه‌السلام) درباره کودکانی که در نماز جماعت شرکت می‌کردند پرسید، آن حضرت فرمودند: «آنان را در نماز به صف‌های آخر واپس نرانید، بلکه با ایستادن بزرگ‌ترها در میان‌شان جدایی افکنید».^۳ شاید یکی از علل‌های آن این باشد که کودکان احساس بی‌توجهی و بی‌احترامی نکنند و با این شیوه، هم احترام کودکان حفظ شده و به آنان شخصیت داده شده است و هم انگیزه حضور آنان در مسجد و نماز جماعت بیشتر شده، و در عین حال به نماز جماعت نیز نظم خاصی بخشیده شده است.

در روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) به نقل از پدر بزرگوارش امام باقر (علیه‌السلام) چنین نقل شده است: «امام سجاد (علیه‌السلام) همواره بچه‌ها را به برگزاری نماز مغرب و عشاء و ظهر و عصر، فرمان می‌دادند. به حضرت گفته شد: بچه‌ها نماز را در غیر وقت آن می‌خوانند. ایشان فرمودند: آن بهتر از این است که در وقتش بخوابند».^۴ مراد امام این است که آنان تکلیفی در این خصوص ندارند، بلکه منظور عادت و تمرین دادن آنان به نماز و رفع احساس سنگینی نسبت به نماز است و نباید کودکان را به ادای نماز در مسجد مجبور کرده و از دایره احترام به آن‌ها خارج شد.

وقتی یک رفتاری با تجارب خوشایندی برای بچه‌ها همراه شود، کودکان آن را دوست می‌دارند. یکی از دلایلی که بسیاری افراد در نوجوانی و بزرگسالی از مسجد رویگردان شده‌اند خاطرات ناخوشایندی است که از کودکی در ذهن آن‌ها مانده است. نهادینه کردن نماز نزد کودکان مدارس ابتدایی نیازمند قرین کردن نماز با خاطرات خوش و زیباست و هیچ خاطره‌ای خوشی حاصل نمی‌شود مگر آنکه همراه با احترام به کودک باشد.

^۱ شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۹۱.

^۲ صادقی، تربیت فرزند در اسلام، ص ۱۵۰.

^۳ محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۳، ص ۲۰۷.

^۴ همان، ص ۲۰۸.

نتیجه گیری

مهم‌ترین چالش پیش روی تربیت دینی در جامعه امروز، کاهش رغبت دانش‌آموزان مدارس ابتدایی به فریضه نماز جماعت و حضور فعال در مساجد است. در این میان، نهادهای تربیتی چون خانواده، مدرسه، رسانه ملی و مساجد، هر یک به سهم خود می‌توانند نقشی کلیدی در شکل‌دهی به گرایش‌های دینی نسل نو ایفا کنند. این پژوهش با هدف شناسایی موانع موجود و ارائه راهکارهای عملی برای ترغیب دانش‌آموزان به نماز جماعت، به بررسی عمیق ابعاد این پدیده پرداخت. یافته‌ها نشان داد که عوامل متعددی در بی‌توجهی دانش‌آموزان به نماز جماعت مؤثرند؛ از جمله:

محیط خانواده و بی‌توجهی والدین نسبت به نماز؛ عدم الگوبرداری صحیح از والدین، عامل مهمی در دوری کودکان از نماز است. نبود بینش کافی نسبت به نماز و جماعت؛ ناآگاهی از فلسفه و آثار معنوی نماز، انگیزه‌های لازم را از بین می‌برد. سستی و تنبلی؛ ضعف اراده و راحت‌طلبی، مانع از انجام این فریضه عبادی می‌شود. تأثیر هم‌نشین: فشار گروه همسالان و همرنگی با دوستان، می‌تواند به بی‌تفاوتی نسبت به نماز منجر شود. فساد اخلاقی: آلودگی به گناهان، حجابی میان انسان و معنویت ایجاد می‌کند. احساس تزاحم بین نماز و دیگر امور: مدیریت نادرست زمان و برنامه‌ریزی‌های غیر منعطف، نماز را یک مزاحم نشان می‌دهد. تسویف (واگذاری امور به آینده): به تأخیر انداختن نماز، منجر به از دست رفتن فرصت‌ها و بی‌میلی می‌شود. رفتار نامناسب برخی مبلغان دینی: برخوردهای خشک و بدون محبت، دانش‌آموزان را از دین دلزده می‌کند.

در کنار این موانع، بررسی کارکرد دو نهاد مهم، یعنی رسانه ملی و مساجد، راهکارهای مؤثری را در جهت جذب دانش‌آموزان به نماز جماعت آشکار ساخت:

کارکرد رسانه ملی در گرایش دانش‌آموزان ابتدایی به نماز جماعت: رسانه می‌تواند با اصلاح جلوه‌های رفتاری نمازگزاران، نقل قصه‌ها و خاطره‌های زیبا، ساخت فیلم‌ها و کلیپ‌های آموزشی و تشویقی، برگزاری مسابقات تعاملی، نشان دادن الگوهای مناسب و پخش نماز جماعت موفق مدارس، به طور چشمگیری در ایجاد انگیزه و علاقه در کودکان مؤثر باشد. کارکرد مساجد در گرایش دانش‌آموزان ابتدایی به نماز جماعت: مساجد نیز با همراه بردن محبت‌آمیز کودکان، ایجاد فضایی جذاب و پاکیزه، احترام به حضور کودکان، می‌توانند به محیطی دلنشین و پایگاهی برای جذب کودکان به نماز جماعت تبدیل شوند.

منابع و مأخذ

❖ قرآن کریم

❖ نهج البلاغه

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۰۷ق.
۲. اسماعیلی شاد، بهرنگ، فلسفه آموزش و پرورش، قم: مهرالنبی، چاپ اول، ۱۳۹۹ش.
۳. امیرتیموری، محمدحسن، رسانه‌های آموزشی، تهران: ساسان، چاپ دوم، ۱۳۸۰ش.
۴. امینی، ابراهیم، تعلیم و تربیت اسلامی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۲ش.
۵. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶ش.
۶. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، قم: اسراء، چاپ اول، ۱۳۸۰ش.
۷. — اسرار عبادات، قم: اسراء، ۱۳۷۹ش.
۸. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البيت، ۱۴۰۹ق.
۹. حکیمی، محمدرضا و دیگران، الحیات، قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۸ق.
۱۰. خرازی، محسن، نقش رسانه در ترویج فرهنگ نماز، تهران: ستاد اقامه نماز، ۱۳۸۹ش.
۱۱. خمینی، روح الله، صحیفه نور، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸ش.
۱۲. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه، تهران، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ش.
۱۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، تهران، نشر مرتضوی، ۱۳۷۵ش.
۱۴. زمانی، حسین، مدرسه و رسانه، تهران: سازمان پژوهش و برنامه زیری آموزشی، ۱۳۹۲ش.
۱۵. سبحانی، جعفر، پرتوی از اسرار نماز، قم: موسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۸ش.
۱۶. سلیمی، علی محمد، روانشناسی تربیتی، تهران: پیام نور، ۱۳۹۰ش.
۱۷. شریف، محمود، آموزش و پرورش اسلامی، تهران: سمت، ۱۳۸۸ش.
۱۸. شفیعی مازندرانی، محمد، تربیت دینی در خانواده، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۵ش.
۱۹. شکوهی، غلامحسین، مبانی و اصول آموزش و پرورش، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ چهلّم، ۱۳۹۸ش.
۲۰. شهید ثانی، زین الدین بن علی، الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیه، بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.
۲۱. شیخ صدوق، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
۲۲. صادقی، رضا، تربیت فرزند در اسلام، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۰ش.
۲۳. صدیق اورعی و همکاران، غلامرضا، آسیب‌شناسی تبلیغ دین، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵ش.
۲۴. طباطبایی، سیدمحمدحسین، تفسیر المیزان، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
۲۵. طبرسی، فضل بن حسن، مکارم الاخلاق، قم: شریف رضی، ۱۳۸۵ش.
۲۶. عمید، حسن، فرهنگ جیبی عمید، تهران: راه رشد، ۱۳۸۹ش.
۲۷. فاضل لنکرانی، محمد، تفصیل الشریعه، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، ۱۴۲۱ق.
۲۸. فاطمی‌نیا، سید عبدالله، نکته‌ها از گفته‌ها، تهران: نشر آرما، ۱۳۹۸ش.
۲۹. فیومی، احمد بن محمد، المصباح، قم: موسسه دارالهجره، ۱۴۱۴ق.
۳۰. قائمی، علی، خانواده و تربیت کودک، تهران: امیری، ۱۳۷۸ش.
۳۱. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ ششم، ۱۳۷۱ش.

۳۲. کریمی، عبدالعظیم، نکته‌های روان‌شناختی در تربیت دینی فرزندان، تهران: ستاد اقامه نماز، چاپ هفتم، ۱۳۹۰ش.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ش.
۳۴. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: دارالحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۳۵. محمدی ری‌شهری، محمد، میزان‌الحکمه، قم: دارالحدیث، ۱۳۷۵ش.
۳۶. مرکز پژوهش‌های صدا و سیما، روش‌های جذب کودک و نوجوان به مسجد، تهران: انتشارات مرکز پژوهش‌های صدا و سیما، ۱۳۹۴ش.
۳۷. مصباح یزدی، محمد تقی، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، گروه نویسندگان زیر نظر آیت الله مصباح یزدی، تهران، موسسه فرهنگی مدرسه برهان، ۱۳۹۰.
۳۸. — اخلاق در قرآن، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۴ش.
۳۹. مطهری، مرتضی، سیری در سیره ائمه اطهار، تهران: صدرا، ۱۳۹۴ش.
۴۰. — تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: صدرا، ۱۳۶۳ش.
۴۱. — سیری در نهج‌البلاغه، تهران: صدرا، ۱۳۶۹ش.
۴۲. نصراللهی، محمدصادق؛ شریعتمدار، محمد مهدی، اصول برنامه‌سازی دینی کودک، تهران: نهج، ۱۳۹۲ش.
۴۳. یحیایی، محمد، نقش رسانه در تربیت دینی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵ش.